

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे या संस्थेचे त्रैमासिक ॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४
- वर्ष : ९०
- पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. गिझाला हाशमी
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम
- प्रो. मोहम्मद असरार

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंदे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

४३. तथागत गौतम बुद्धाचे अर्थशास्त्र
- डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ----- १९१
४४. राज्यपुनर्रचना आयोग आणि विदर्भ
- डॉ. शरद सांबारे, डॉ. रायन महाजन ----- १९६
४५. महिला विकासाच्या वाटचालीमध्ये कायद्यांची मदत
- सारंगा किसन गेडाम ----- २०१
४६. भारतीय अर्थव्यवस्था व डिजिटल मुद्रा- एक आर्थिक विवेचन
- प्रा.सतीश आर.जाधव ----- २०५
४७. वसाहतोत्तर भारतातील गोंडवाना चळवळ
- प्रा.डॉ. सतीश रामदास महल्ले ----- २०९
४८. गोरबंजारा समाजावरील शहरीकरणाचा प्रभाव: महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात
- प्रा. सतिश बं. राठोड ----- २१३
४९. गडचिरोली जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेचा आढावा
- सतिश शामराव खोब्रागडे, प्रा. डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे ----- २१७
५०. राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकांची प्रवृत्ती एक अभ्यास
- डॉ. शंकर मारोती सावंत ----- २२०
५१. महाविद्यालयीन मुलांच्या शारीरिक बदलांवर कपालभातीचा होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन
- डॉ.सुभाष एस. दाढे ----- २२५
५२. आभासी चलन आणि भारतातील सद्यस्थिती
- डॉ. सुरेखा भिंगारदिवे ----- २३०
५३. कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम
- प्रा. डॉ. टी. एम. गुरुनूले ----- २३३
५४. माडिया आदिवासीचे उद्धारक - डॉ.प्रकाश बाबा आमटे
- प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे, डॉ .प्रकाश.आर. शेंडे ----- २३८
५५. मराठी साहित्यात अनुस्यूत मानवतावादी मूल्ये : एक परीक्षण
- प्रा.डॉ. विजय रुपराव राऊत ----- २४२
५६. खान्देशातील कृषी क्षेत्र आणि शेतकरी
- डॉ.विनोद आत्माराम नन्नवरे ----- २४६
५७. भारताच्या नवीन शैक्षणिक धोरणाची समिक्षा
- डॉ. विठ्ठल धिनमिने ----- २५०

खान्देशातील कृषी क्षेत्र आणि शेतकरी

डॉ.विनोद आत्माराम नन्नवरे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

डॉ. अण्णासाहेब जी.डी.बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव

मो.-९०४९८२३२८८

Mail id- vinodnannavare88@gmail.com

प्रस्तावना :

जगातील अनेक व्यवसायांपैकी कृषी व्यवसाय सर्वात जुना आहे. कारण अन्न व वस्त्र या प्राथमिक स्वरूपाच्या गरजा असल्यामुळे मनुष्य वसाहती करून राहू लागल्या पासून त्याला शेतीकडे विशेष लक्ष द्यावे लागले. आधुनिक युगात औद्योगिकीकरणाचा विस्तार व विकास जगभर बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर झाला असला, तरी आजही कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्वात मोठा व्यवसाय समजला जातो.

जगाच्या एकूण लोकसंख्ये पैकी जवळजवळ दोन-तृतीयांश लोकांचे जीवन कृषीवर अवलंबून आहे. शिवाय जगातील सर्वच लोकांना अन्नाचा पुरवठा मुख्यत्वे कृषीमुळेच उपलब्ध होतो. जगातील एकूण उत्पादन होणाऱ्या अन्नात जवळ-जवळ २३ टक्के वाटा मासे व मांस यांचा आहे. जगाची लोकसंख्या प्रतिवर्षी वाढत असल्यामुळे शेतीसाठी वापरण्यात येणाऱ्या घटकांचा योग्य उपयोग करून पुरेसा कृषिविकास घडवून आणण्याला सर्वच राष्ट्रांमध्ये फार महत्त्व आहे. जगाच्या आहाराच्या, कुपोषण व दारिद्र्य यांसारख्या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने कृषी विकास ही अत्यंत निकडीची गरज आहे. काही राष्ट्रांमधील लोकांच्या बाबतीत तर कृषी म्हणजेच जीवन अशी परिस्थिती असते. तेथील लोकांच्या भावनात्मक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय जीवनाशी अत्यंत निकटच्या संबंध येतो. या निकटच्या संबंधामुळेच मानवी संस्कृतीच्या उत्क्रांतीमध्ये कृषीला महत्त्वाचा वाटा उचलावा लागला.^१

शेतीचा व्यवसायजरी फार पुरातनकाळापासून चालत आला असला. त्यासाठी लागणारे ज्ञान जरी अनुभवाने व परंपरेने मिळत असले, तरी विकसित राष्ट्रांनी शेतीविषयक प्रश्न शास्त्रीय पद्धतीने हाताळून खुद्द शेतीलाच एका प्रगत शास्त्राचा दर्जा प्राप्त करून दिला आहे. आणि अशा हि काळात मात्र भारतात शेती हा प्राचीन काळापासून चालत आलेला व्यवसाय असल्याकारणाने या शेती व्यवसाय पूर्ण भारत भर केला जात होता. त्यातून अनेक विविध पिके घेतली जात आणि त्याचाच व्यापार केला जात असे कृषी मालाची निर्यात देखील केली

जात होती. प्राचीन काळात भारतीय शेती अत्यंत सदन आणि विकसित स्वरूपाची होती आणि त्यामुळेच शेतीतून आलेला शेतमाल हा कच्चा माल म्हणून त्या काळात देखील उद्योग धंद्यांमध्ये वापरला जात असे. आणि निर्यात देखील केली जात असे.

जेव्हा जगभरात माणसे अन्नासाठी दाही दिशा फिरत होते. त्या काळात देखील खान्देशात शेती पीक घेतली जात होती. याचे प्रमाण बहाळ, पाटण या परिसरात झालेल्या उत्खनणात आढळून आले आहे. येथील पिके त्याचे प्रमाण दाखवितात. जगात कोठेही आढळणार नाही असे केळीचे वाण, ज्वारीची अतिशय रुचकर आणि उन्नत वाण म्हणजे दादर, नंदुरबार, धडगाव, पिंपळनेर या आदिवासी भागात पिकणारा तांदूळ हा सुगंधी चिनोर, आणि बासमती पेक्षा हि उच्च दर्जाचा आढळतो. चाळीसगावची बाजरी, बामणोदची भरताची वांगी, असे कितीतरी पिकांच्या बाबतीत खान्देशातील माहिती आपल्याला मिळू शकते. आणि हे सर्व कामे खान्देशातील शेतकरी अत्यंत चिकाटीने आणि मेहनतीने सुरुवातीपासूनच करतांना आढळतो.^२

उद्दिष्टे :

१. खान्देशातील शेती विकसात शेतकऱ्यांचे योगदान अभ्यासणे.
२. खान्देशातील कृषी उत्पादनाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

१. खान्देशातील शेतकऱ्यांमुळे कृषी क्षेत्राचा विकास झालेला दिसून येतो.
२. खान्देशा विविध प्रकारचे कृषीतून उत्पादन घेतले जाते.

संशोधन पद्धती :

सदर शोधनिबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने दुय्यम साधन सामुग्रीचा आधार घेऊन माहिती प्राप्त केलेली आहे. संशोधनात प्रामुख्याने विविध संदर्भ ग्रंथ, वर्तमान पेपर, विविध मासिके, त्रैमासिक, साप्ताहिके, संशोधन पेपर, इन्टरनेट यांच्या सहाय्याने अध्ययन केले आहे.

खानदेशातील बहुतांश शेतीप्रधान समाज असल्याने सत्यशोधक समाजाच्या विशेष आस्था शेतकऱ्यांविषयी असणे साहजिक आहे. जे उद्योगधंदे आहे ते सुद्धा शेतीवरच अवलंबून आहेत. खानदेशात बिगर काँग्रेस चळवळी झाल्या आणि राजकीय तसेच सामाजिक घडामोडी घडल्या त्यात इ.स. १९२० ते १९४७ दरम्यान सत्यशोधक चळवळ तसेच शेतकरी चळवळ, १९३७ मध्ये पश्चिम खानदेश जिल्हा शेतकरी परिषद, अमळनेर येथील टोलटॅक्स प्रकरण हे १९३८ मध्ये तर याच वर्षी जळगावात शेतकरी मोर्चा, खानदेशातील कामगार चळवळ, गिरणी कामगारांचा संप, धुळे गिरणी कामगारांचे प्रकरण, अमळनेर येथील गिरणी कामगार परिषद, संप, या व्यतिरिक्त विविध परिषदा झाल्या त्याविषयी थोडक्यात आढावा पुढील प्रमाणे. ३

खानदेशातील शेतकरी चळवळ :

सावदा येथील जमीन मोजणीसाठी त्यावेळी केलेला उठाव मागच्या लेखात बघितला. त्यावेळी अपूर्ण राहिलेले जमिन मोजणी १८७६ मध्ये सुरू झालेली १९०४ मध्ये संपली. या नंतरच्या काळात इंग्रजांनी कापूस उत्पादनावर लक्ष केंद्रित केले आणि १९०४ मध्ये धुळे येथे कापूस संशोधन केंद्र सुरू केले. सरकार तर्फे कर्ज आणि मदतीचे वाटप करण्यात आले.

१९०६ मध्ये बोदवड तालुका भुसावळ येथे तर पश्चिम खानदेशात होळनाथे, तालुका शिरपूर येथे सहकारी सोसायट्या स्थापन झाल्या, अशी नोंद खानदेश गॅझेटियर मध्ये आहे. या सोसायट्या स्थापन करण्यामागे शेतकऱ्यांना पतपुरवठा करणे हाच एक उद्देश होता. अल्प आणि दिर्घ मुदतीचा पुरवठा केला जात असे. यांची वाढ मात्र ग्रामीण भागातच झाली हे साहजिकच आहे. १९०९-१९३५ पर्यंत शेतकरी चळवळ झाली नाही. या काळात शेतमाल बाजार समितीच्या स्थापना झाली.

अमळनेर येथील टोल टॅक्स प्रकरण :

अमळनेर येथे गिरणी कामगारांचा संप चालू असतांना म्युनिसिपल हद्दीत येणाऱ्या बैलगाड्यांवर टोल टॅक्स लागू केले. शेतसारा आधीच कमी होत नव्हता अजून सावकारांचे देणे आणि शेतीमालाला भाव नव्हता यामुळे हा टॅक्स झेपणारा नव्हता. एप्रिल १९३८ च्या काँग्रेस नामक वृत्तपत्रात साने गुरुजी यांनी लिहीले की, अमळनेर येथे येणारी सगळी संपत्ती खेड्यातील आहे. व्यापारी, वकिल, डॉक्टर, सावकार, कारखानदार सगळ्यांची संपत्ती ही खेड्यातूनच येते. त्यांच्या पैदासीवर तुम्ही श्रीमंत झालात आणि शेतकरी मात्र भिकारी झाला. तुमचे रस्ते झिजतात म्हणून खेड्यातील गाड्यावर कर. टोल टॅक्स निवारण समिती स्थापन करण्यात आली आणि साने गुरुजी आणि उत्तमराव पाटील कार्यकर्ते झाले. अमळनेर येथील शेतकऱ्यांनी मे १९३८

ला मोठ्या प्रमाणात मिरवणूक काढली आणि सभेत रूपांतर झाले. ३० जूनला निषेध दिन पाळण्यात आला. अमळनेर काँग्रेस कमिटीच्या मदतीने तोडगा काढला गेला पण रिकाम्या आणि ओझे असलेल्या गाडीवर अर्धा आणा आणि भरलेल्या गाडीवर दीड आणा कर असे म्युनिसिपलटीच्या सभेत ठराव करण्यात आला पण शेतकरी असंतोष कायम धुमसत राहिला. हा शेतकऱ्यांवर बसवलेल्या टॅक्स अन्याय आहे आणि कोणत्याही प्रकारे समर्थन करता येणार नाही असा विचार करून साने गुरुजी अस्वस्थ झाले. आणि उपोषणाला बसण्याचा निर्णय घेतला. मार्च १९३९ मध्ये हा टॅक्स रद्द करण्यात येईल असे आश्वासन दिले.

जळगाव कलेक्टर कचेरीवर १९३८ मध्ये शेतकऱ्यांचा मोर्चा :

या वर्षी खानदेशात अतिवृष्टीमुळे पिके बुडाली आणि ओल्या दुष्काळामुळे हलाखीची परिस्थिती निर्माण झाली. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांना शेतसारा माफ करावा म्हणून विनंती केली तर प्रत्येकाने वैयक्तिक अर्ज करावे असे फर्मान काढण्यात आले. आणेवारी ही सहा आणे लागली गरीब व अडाणी शेतकऱ्यांना हे अडचणीचे होते. म्हणून या गाऱ्याण्यांना वाचा फोडण्यासाठी जागोजागी परिषदा झाल्या आणि २६ डिसेंबर रोजी पारोळा तालुक्यातील देवगाव येथे मोठी सभा घेण्यात आली. अध्यक्षस्थानी का. डांगे होते. सरदेसाई, साने गुरुजी आणि लालजी पेंडसे यांनी भाषणे केली. २६ जानेवारी १९३९ रोजी कलेक्टर कचेरीवर मोर्चा न्यायचे ठरले. येथून तेथून सारा पेटू दे देश, पेटू दे देश हे किसान गीत साने गुरुजींनी लिहिले आणि सर्वत्र गाऊ लागले.

आता उडवू सारे रान

आता पेटवू सारे रान

शेतकऱ्यांच्या राज्यासाठी लावू पणाला प्राण

ही गाणी खेडोपाडी गुणगुणली जाऊ लागली. या मोर्चात गावोगावचे शेतकरी यायला सुरुवात झाली पण काँग्रेसचे नेते मंडळी नाराज झाले त्यांच्या मते सरकार आपलेच आहे आणि साने गुरुजी आपल्या लोकांना विरोध करत आहेत. काँग्रेसच्या वृत्तपत्रात साने गुरुजींच्या या वागण्याचा नाराजी व्यक्त करण्यात आली आणि कलेक्टर निवेदन घेण्यासाठी उपलब्ध नाहीत ते चाळीसगाव येथे गेले आहेत अशी सारवासारव करण्यात आली आणि मोर्चा रद्द करावा अशी मागणी केली पण तोपर्यंत लोक जमत होते. खेड्यातील लोक दुरुंदुरुन भाकरी बांधून आले होते. शेवटी मोर्चा रद्द झाला तर लोक निराश होतील आणि त्यांचा संघटनेवरील विश्वासच उडेल असा विचार करून मोर्चाच्या जागी शेतकरी परिषद झाली.

शेवटी सहा फेब्रुवारी रोजी कलेक्टर यांनी दोन आणे पिकावरी कमी केल्याचे घोषित केले. पण यावर शेतकरी समाधानी झाले नाही तर मंत्री मंडळाने दखल घेतली नाही. महसूल मंत्री मोरारजी देसाई यांनी पण खानदेश शिष्टमंडळास नकारात्मक उत्तर दिले. १९३७ मध्ये धुळे येथे पश्चिम खानदेश जिल्हा शेतकरी परिषद झाली. यात प्रामुख्याने शेतकऱ्यांच्याप्रश्नावर चर्चा व्हायला सुरुवात झाली ही जमेची बाजू होती. पुर्व खानदेशात अशा परिषदा झाल्या. पारोळा तालुका शेतकरी परिषद येथे १९३७ मध्ये आमदार गंभीरराव चव्हाण यांच्या अध्यक्षतेखाली तर एरंडोल तालुका शेतकरी परिषद आडगाव येथे धनाजी नाना चौधरी यांच्या नेतृत्वाखाली झाली. जळगाव तालुका शेतकरी परिषद असोदा येथे जमालऊद्दीन हसन बुखारी, जी. डी. साने, एस. जी. सरदेसाई, बी. टी. रणदिवे हे उपस्थित होते.^४

शेतकरी हितासाठी अण्णासाहेब टोणगांवकरांनी केलेले कार्य :

अण्णासाहेब टोणगांवकर यांना शेतकरी भूमीहिनांच्या समस्यांची जाणिव होती. भूमीहिनांसाठी जमिनीची मागणी करून शेतकरी यांच्यातील वादात शेतकरी वर्गाची बाजू घेऊन स्वार्थी व्यापाऱ्यांना शेतकरी हिताची भूमिका पटवून दिली. अण्णासाहेब रंगनाथ टोणगांवकर यांना सत्तेच्या राजकारणात स्वारस्य नसल्याने त्यात ते कधीही गुंतले नाहीत. सत्तेकरीता सर्वांची स्पर्धा चालेल. कारण त्यात अधिकार व मान आहे. समाजसेवेत त्याग व सेवा आहे. मनःशांती आहे. मला तेच करू द्या असे स्पष्टपणे त्यांनी सांगितले. स्वातंत्र्यासाठी असलेली लढाई संपली असली तरी या स्वराज्याचे सामाजिक सेवेतून सुराज्य बनविणे हेच अण्णांनी आपले ध्येय मानले. कारण त्यांचा पिंड खऱ्या समाजसेवकाचा होता. अशा या स्वातंत्र्य सेनानीचा मृत्यु १९६८ या वर्षी झाला.^५

काँग्रेस खेड्यातून भरली पाहिजे असा गांधीजींचा आग्रह होता, तेव्हा खेड्यातील पहिली काँग्रेस भरविण्याचा मान फैजपूर सारख्या गावाला मिळाला, तो धनाजीनाना चौधरी यांनी केलेल्या त्या परिसरात राजकीय जागृती आणि ग्रामीण कार्यकर्त्यांच्या निवडक सेनानी मुळे होय. एरवी शेतकरी समाज कामात गुंतलेला असतो, एक संपले की दुसरे अशा रहाट गाडगे चालू असते. या परिसरातील काही काही शेतकऱ्यांनी आयुष्यात पंचक्रोशी सोडून आयुष्यात कधीही कुठे ही गेलेले नव्हते. कधी तरी पंढरपूरची वारी नाही तर फार साहसी लोक चार धामयात्रेसाठी जात असत. पण त्यातही, गया बदरी, रहा उधर ही अशीच परिस्थिती होती. लग्न ही दोन-चार गावांच्या पलिकडे होत नसत. भालचंद्र नेमाडे यांच्या, हिंदू तसेच दिवाकर चौधरी यांच्या झपुर्झा मध्ये इथली वास्तविक परिस्थिती समोर येते.^६

शिवाय अहमदनगर मधील किसान कार्यकर्त्यांनी देवळाली पासून फैजपूर पर्यंत पदयात्रा काढली. ग्रामीण भागातील काँग्रेसने प्रभावित होऊन अखिल किसान परिषदेचे सचिव स्वामी सहजानंद यांनी तर बिहार प्रांतातून किसान यांचा पदयात्रा मोर्चा फैजपूरला आणला. गरीबपिडीत शेतकरी जागृत व्हावा व आपल्या हक्कासाठी त्याने सरकारला आपली संघशक्ती दाखवावी, यासाठी वाटेत ठिकाणी सभा घेतल्या. किसान परिषदेची बैठक प्रा.एन.जी.रंगा यांच्या नेतृत्वा खाली झाली.

कृषी विकासाचा कार्यक्रम :

हा खूप महत्वाचा होता, खंड व जमीन महसुलात परिस्थितीनुसार कपात, अल्पभूधारकांना सूट, शेतीवरील आयकर, पाटबंधाऱ्यावरील शुल्कात कपात, वेठबिगारीस आळा, प्रत्यक्ष कसणार्यांना जमिनीची मालकी, सहकारी शेती, ग्रामीण कर्जबाजारीतून शेतकऱ्यांना सुटका, शेतकऱ्यांना संरक्षण, शेतमजुरांना मजुरीबाबत कायदेशीर संरक्षण, किसानांच्या संघटना या मधील बऱ्याच बाबी १९३७ च्या काँग्रेस जाहीरनाम्यातच अंतर्भूत करून टाकल्या. फैजपूर काँग्रेसच्या २१ ठरावा पैकी ऐतिहासिक महत्वाच्या निर्णयांचा संमत झालेला मसुदा तयार करण्यात आला. ७ या आणि अनेक स्वातंत्र्याच्या मुक्ती संग्रामात भारतातील तसेच शेतकऱ्यांनी सहभाग नोंदविल्याचे आपल्याला दिसून येते. त्यामुळे भारतातील शेतकऱ्यांच्या प्रगतीसाठी या स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त अनेक महत्त्वपूर्ण संकल्प करावे लागतील.

निष्कर्ष :

१. ब्रिटिश राजवटीमध्ये शेतकऱ्यांना आपल्या मागण्या मान्य करण्यासाठी अनेक चळवळी मोर्चा यांचे आयोजन केलेले दिसते.
२. स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच खानदेशात विविध प्रकारचे शेती पिके घेतली जात.
३. स्वतंत्रपूर्व काळापासूनच अनेक प्रकारचे कर हे शेतकऱ्यांवर आणि शेतमालावर लागलेली दिसतात.
४. पूर्वीच्या काळात शासनाकडून जसे कर आकारले जात असत तसेच कर आजही शेतकऱ्यांकडून शासन वसूल करताना दिसून येते.
५. खानदेशात शेतकऱ्यांच्या आणि भूमिहिनांच्या प्रश्नांना वाचला फोडण्याचे काम अनेक समाज सुधारकांनी केलेले दिसते.
६. शेतकरी स्वातंत्र्यपूर्व काळी ज्यापद्धतीने शेतीतून पिक घेत असे तीच पद्धत आजही स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांनंतर

दिसून येते आणि आपल्या हक्कांसाठी आजही त्याला मोर्चे, पदयात्रा, उपोषण या मार्गाचा अवलंब करावा लागतो.

७. स्वातंत्र्य पुर्व काळात देखील हमी भावासाठी शेतकऱ्यांना मोर्चे आंदोलन यासारख्या मार्गाचा अवलंब करावा लागला आहे. तीच परिस्थिती आजही दिसून येते.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ.
२. Maharashtra Times Updated 5 Mar 2014, 11:08 pm.
३. खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम भाग ७ - खानदेशातील इतर चळवळी.

४. खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम भाग ९ - खानदेशातील इतर चळवळी.
५. पश्चिम खानदेशातील खानदेशातील स्वतंत्र सेनानींचे शैक्षणिक, सामाजिक आणि राजकीय कार्य (ई. स. १९२० ते ई. स. २०००) लेखक - प्रा. डॉ. गोकुळ निंबा पाटील लुलू पब्लिकेशन २०२१.
६. खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम भाग १३ - सविनय कायदेभंगाचे दुसरे पर्व.
७. फैजपूर काँग्रेस अधिवेशन, खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम भाग १७.

